

ZAMONAVIY DUNYODA IQTIDORLI YOSHLAR BILAN ISHLASH TEXNOLOGIYALARI

Axunboboyev Mamur Mahmudovich,

Umirzaqov Oybek Alimqul o'g'li

Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi,

Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotation. Improving the system of organization of the in-depth and specialized educational process, taking into account the talent, ability, interests and levels of academic mastery of students on a global scale, creating pedagogical foundations for the development of independence, creative initiative and social responsibility in students, creative potential development of educational technologies focused on the personality of the student, diagnosis of students' talent and moral and spiritual support are gaining importance.

Key words. pedagogical activity, gifted youth, talent, intellect, mental potential, youth periods.

Pedagogik faoliyatning ustuvor yo'nalishi sifatida iqtidorli o'quvchilarni tanlash va ularning o'quv-biluv faoliyatini tashkil etish, iqtidorli o'quvchilarni tarbiyalash va rivojlantirish bugungi kundagi dolzarb masalalardan biridir. Bu haqida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2019-yil 3-maydagi PQ-4306-son Qarori misol bo'la oladi.

"Mamlakatimizda istiqbolli yoshlarni qo'llab-quvvatlash, ularning iqtidorini ro'yobga chiqarish, ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatini samarali yo'lga qo'yish uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratish borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Shu bilan birga, ulg'ayib kelayotgan yosh avlodning ilm egallashga bo'lgan ishtiyoqi va intellektual salohiyatini oshirish, shuningdek, xalqaro maydonda mamlakatimizning nufuzini yanada yuksaltirish uchun iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini takomillashtirish zarurati mavjud" [1].

“Mamlakatimizda istiqbolli yoshlarni qo‘llab-quvvatlash, ularning iqtidorini ro‘yobga chiqarish, ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yish uchun qo‘shimcha shart-sharoitlar yaratish borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Shu bilan birga, ulg‘ayib kelayotgan yosh avlodning ilm egallashga bo‘lgan ishtiyoqi va intellektual salohiyatini oshirish, shuningdek, xalqaro maydonda mamlakatimizning nufuzini yanada yuksaltirish uchun iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini takomillashtirish zarurati mavjud” [1].

“Iqtidor” arabcha “qodir bo‘lmoq”, “qila olmoq”, shaxsning ijodiy xususiyati va aqliy faoliyatini anglatadigan tushuncha[2], shuningdek, iqtidorli yoshlar maqsadga intilish, qat’iyatlilik va mehnatsevarlik kabi fazilatlari hamda ijodiy faoliyat bilan shug‘ullanish istagining kuchliligi bilan ajralib turadilar. Iqtidorli o‘quvchilarni izlash, aniqlash va tarbiyalashning asosiy maqsadi respublikaning ilmiy va ijodiy salohiyatini rivojlantiruvchi intellektual salohiyati bor yoshlarni tayyorlashdan iboratdir.

Psixologik lug‘atlarda “iqtidor” tushunchasi quyidagicha ta’riflanadi:

- iqtidor bu faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlaydigan
- qobiliyatlarning o‘ziga xos uyg‘unlashuvidir;
- iqtidor bu – insonning imkoniyatlari doirasi, faoliyatlari darajasi va o‘ziga xosligini belgilaydigan umumiy qobiliyatlar;
- iqtidor bu – aqliy potensial, ta’lim olish qobiliyati va bilish imkoniyatlarining bir butun individual tavsifi;
- iqtidor bu – tabiat tomonidan in’om etilgan qobiliyatlar, ularning tabiiy asoslarining o‘ziga xosligi va namoyon bo‘lishi darajalari;
- iqtidor bu–iste’dodlilik, faoliyatda yuqori natijalarga erishish uchun ichki
- imkoniyat va sharoitlarning mavjudligi [3].

Ushbu tavsiflardan kelib chiqqan holda, shuni ta’kidlash mumkinki, iqtidor asosida umumiy intellektual va insonning bilish imkoniyatlarini belgilaydigan, tabiat tomonidan in’om etilgan qobiliyatlar, biror-bir faoliyatda (masalan, ta’lim, ijodiy, kasbiy, ilmiy) muvaffaqiyatga erishishni ta’minlaydigan maxsus qobiliyatlar yotadi.

Iqtidorli bola - bu u yoki bu faoliyat turida yorqin, ravshan, ba'zan ajoyib yutuqlar bilan ajralib turadigan (yoki bunday yutuqlarning ichki shart-sharoitlariga ega) bola. Umumiy qobiliyat egalari yuqori intellektual imkoniyatlarga ega bo'lib, muam-moning yoki biron-bir masalaning yechimini tezda topishi, faoliyatiga ijodiy yondashishi bilan ajralib turadi. Maxsus qobiliyat egalari esa biron-bir aniq (masalan, matematika, musiqa, rasm chizish, shaxmat o'ynash, sport) faoliyat turiga qobiliyati bo'lgan va mana shu faoliyat bilan shug'ullanishni afzal ko'radilar. Iqtidorli bolalar bu umumiy va maxsus qobiliyatlarni o'zida mujassam etgan bolalardir. Ular boshqa bolalardan quyidagi belgilari bilan ajralib turadilar:

- qiziquvchanligi;
- doimo turli savollarga javob axtarishligi;
- nutqi, tafakkuri, xotirasining tez rivojlanishi;
- erta yoshdanoq musiqa, rasm chizish, kitob o'qish, kompyuter va kompyuter ;
- o'yinlariga, matematikaga qiziqishi;
- yuqori darajadagi bilish faolligi va o'quv faoliyati;
- zamonaviy kompyuter texnologiyasida maqsadga intiluvchanlik va originallik;
- tafakkurning unumdorligi.

Pedagogik nuqtayi nazardan umumiy va maxsus qobiliyat yosh davrlarini inobatga olgan holda muhim jihatlarga bog'liq. Erta yosh davrlar – maktabgacha va kichik maktab yoshida iqtidor umumiy hamda universal qobiliyat sifatida ko'rilishi va rivojlanishi mumkin. Vaqt o'tishi bilan bu umumiy qobiliyat o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ma'lum bir yo'nalishni belgilaydi. Ayni vaqtda bu iqtidor bola tomonidan qay darajada namoyon bo'layotganligiga e'tibor qaratish kerak bo'ladi. Aniq namoyon bo'lgan, ya'ni psixolog, pedagog, ota-onalar tomonidan e'tibor berilgan qobiliyat – aktual, atrofdagilar payqamaydigan qobiliyat – potensial qobiliyat deyiladi.

Ko'pgina mashhur olimlar, bastakorlar, rassom va yozuvchilar (masalan, yosh V.A. Motsart, F. Galton, I. Mechnikov, K. Gauss, N. Vinner, G. Leybnits, V. Gyugo) erta yoshdayoq o'zlarining qobiliyatlarini namoyon qilganlar. Va, aksincha, ko'p hollarda

bolalikda hech qanday iqtidorga ega bo‘lmagan bolalar yetuklik davrda muvaffaqiyatlarga erishishlari mumkin.

Bu aqliy potensialga, ko‘pincha, atrofdagilar e’tibor bermasliklari mumkin. Tabiiyki, har bir holatda iqtidorni payqamaslikning sabablari turlicha. Potensial qobiliyat haqiqatan ham ma’lum bir vaqtgacha namoyon bo‘lmagandir. Balki ota-onalar, pedagoglar va kattalar tomonidan bola qalbining nozik harakatlaridagi o‘zgarishlarga yetarlicha ahamiyat berilmagandir, intuitiv holda buni payqamagandirlar yoki bilimlari yetmagandir. Yoki, aksincha, bu narsalarni tushunmaganliklari sababli boladagi buyuk potensial imkoniyatlarni sezmaganlar va hattoki, bu ijodkorlikni, intellektual tashabbusni negativ xususiyat sifatida qabul qilganlar. Boshqa xususiyatlarni esa qadrliroq deb hisoblaganlar, ya’ni hammamizga shaxsiy tajribamizdan ma’lumki, tirishqoqlik, itoatkorlik, saranjom - sarishtalik kabi xislatlarni fikrlar originalligi, dadillik, harakatlardagi va mulohaza yuritishdagi mustaqillikdan ustun qo‘yadigan ota-onalar, o‘qituvchilar, oliy o‘quv yurtlari professor-o‘qituvchilari, rahbarlar uchraydi.

Amerikalik olimlar tomonidan 400 ga yaqin taniqli odamlarning tarjimai holi o‘rganib chiqilganda, ulardan 60 foizi maktab ta’limi davrida jiddiy muammolarga duch kelganliklari aniqlandi. Aktual va potensial qobiliyatlar tushunchasining mavjudligi rivojlanishni oldindan bashorat qilish muammosini muhim deb hisoblaydi. Shaxsning qanday sifatlari va xarakter xususiyatlari, fe’l-atvoridagi va faoliyatidagi fazilatlarini kattalarga kelajakda bolaning buyuk olim, rassom yoki davlat arbobi bo‘lishi mumkinligini aniqlashga yordam beradi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, uzluksiz ta’lim tizimining quyi bosqichlaridanoq o‘quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini aniqlash va ta’lim mazmunini shu asosda tashkil etish maqsadga yo‘naltirilgan faoliyatning rivojlanishini ta’minlovchi, intellekt va bilimlarni ro‘yobga chiqaruvchi asosiy omillardan biridir. Ta’lim-tarbiya tizimini tubdan o‘zgartirish, barkamol insonni shakllantirish kelajak taqdirimizni belgilab beruvchi dolzarb masalalardan biriga aylandi.

Iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlash tizimini takomillashtirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 27-iyundagi “Yoshlar – kelajagimiz Davlat dasturi

to'g'risida"gi PF–5466-son Farmoni [4] hamda 2018-yil 14-avgustdagi “Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ–3907-son Qarori [3] qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori bilan tasdiqlangan chora-tadbirlar dasturida iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashga doir quyidagi vazifalar belgilab berilgan:

- umumiy o'rta ta'lim muassasalarida haftaning bir kunini – o'zini o'zi rivojlantirish kuni deb e'lon qilish;
- o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlaridan kelib chiqqan holda mashg'ulotlarni tashkil etish va o'tkazish;
- o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan ishlanmalar va ijod namunalari, ko'rgazmalarini tashkil etish hamda ularni rag'batlantirish;
- ommaviy axborot vositalari, kino, teatr va musiqa san'atida yoshlar o'rtasida xalqimiz ma'naviyatini, milliy istiqlol g'oyasini targ'ib qilishga, bugungi islohotlarning mohiyatini yoritishga qaratilgan tizimli ishlarni tashkil etish;
- yoshlarga har tomonlama o'rnak bo'ladigan “Zamonamiz qahramoni” obrazlarini yaratish va targ'ib qilish;
- “Men nechun sevaman O'zbekistonni” mavzusidagi ijodiy ishlar tanlovini (insho yozish, she'riyat, rassomchilik va boshqalar bo'yicha) har yili o'tkazish;
- Ziyonet axborot tarmog'ining elektron va audio kitoblar bazasini milliy va jahonning eng yaxshi badiiy adabiyotlari bilan boyitish va unga barcha umumiy o'rta ta'lim muassasalarining ulanishini ta'minlash;
- ta'lim muassasalarida yoshlar teatr studiyalarini tashkil etish;
- yoshlarning ilmiy dunyoqarashini kengaytirish, tabiiy va texnik fanlarga bo'lgan

qiziqishini qo'llab-quvvatlash, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha bilimni oshirishga qaratilgan ilmiy-ommabop – “Intellectual taraqqiyot” televizion ko'rsatuvini tashkil etish;

– umumiy o'rta ta'lim muassasalarida fanlarni namunali o'zlashtirayotgan, ijobiy xulq-atvorini namoyon etgan yoshlarni rag'batlantirish tizimini joriy etish, ularning yutuqlarini ommaviy axborot vositalarida boshqalarga o'rnak sifatida targ'ib qilish;

– yoshlar o'rtasida milliy g'oyani targ'ib qilish, ularda davlat ramzlari va milliy qadriyatlarga hurmat hissini uyg'otish, amalga oshirilayotgan islohotlarning mazmun-mohiyatini yoshlarga yetkazish [3].

Shuningdek, o'quvchilar iqtidorini aniqlashda iste'dod muhim o'rin tutadi. Iste'dodli bolalar ilk yoshlardan oq sabab-oqibat munosabatlarini kuzatish hamda shunga mos xulosalar chiqarish layoqatlari bilan ajralib turishadi. Odatda, nutq va abstrakt tafakkurni erta o'zlashtirishlariga asoslangan a'lo darajadagi xotiraga ega bo'ladilar. Ularning axborot va tajribani klassifikatsiyalash layoqati, to'plangan bilimlardan keng foydalanish malakasi ajratib turadi. Iste'dodli bolalarga ularning murakkab sintaktik konstruksiyali ulkan lug'at boyligi, shuningdek, savol berish malakasi eng ko'p diqqat ajratishga olib keladi. Ko'plab iste'dodli bolalar lug'at va ensiklopediyalarni qiziqish bilan o'qishadi, yangi so'zlarni o'ylab topishadi, aqliy qobiliyatlarni faollashtirishni talab qiluvchi o'yinlarni afzal ko'rishadi.

Iste'dodlar va ular bilan ishlashning barcha muammolari ikki bosqichga bo'linadi: bunday bolalarni qidirib topish va saralash; ularga ta'lim berish va tarbiyalash. Shuning uchun olimlar iste'dodlarni qidirib topishga kirishishdan oldin, eng avvalo, ularning xususiyatlarini tadqiq qiladilar. Iqtidorli va iste'dodli bolalarning diqqatni nimagadir yuqori darajada jamlay olishi, unga qiziqarli bo'lgan sohada natijaga erishishga qunt bilan intilishi ajratib turadi. Shu bilan birga, ularning ko'pchiligiga xos bo'lgan turli - tuman qiziqishlari ba'zan shunga olib keladiki, ular bir nechta ishni bir vaqtda boshlashadi, shuningdek, nihoyatda murakkab vazifalarni o'z zimmlariga oladilar. Ularda, shuningdek, aniq sxema va klassifikatsiyalarga qiziqish bo'ladi. Masalan, ular turli xil jadvallar tuzish, tarixiy faktlar, sanalarni sistemalashtirishni yaxshi ko'rishadi.

Umuman olganda, iste'dodli bolalarni diagnostikalash mumkin, agar ular ulkan fikrlash mustaqilligi bilan ajralib turishsa, nozik yumor tuyg'usi, ishni tashkil qilish va tartibga e'tibor bermaslik ularga xosdir. Ularning asosiy ustunliklaridan biri shundan iboratki, ular umumqabul qilingan tushunchalarga jur'at bilan shubha bildiradilar, ular hamma narsaga istehzo bilan qarashadi hamda avtoritetlarni ham hurmat qilishadi. Ularni, odatda, atrofdagilarning mavqei va qarashlarini idrok qilish hayajonga solmaydi, ular umumqabul qilingan nuqtayi nazarlarni ajratmaydilar [4].

Shuning uchun ular bolaligida – o'qituvchilariga, ulg'ayganlarida – boshliqlariga ko'plab tashvish keltirishadi... Ammo aynan ular to'g'risida mashhur pedagog va psixolog Sh.Amonashvili mehr bilan o'rinli gap aytgan:

“Shumtakalar – taraqqiyot dvigatelidir”... Bolalikdagi iqtidorni potensial sifatida ko'rish mumkin. Bu bolalikdagi iqtidorning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish kerak (kattalarning iqtidoridan farqli o'laroq). Bolalarning iqtidorliligi, ko'pincha, yosh rivojlanish qonuniyatlarining namoyon bo'lishi sifatida namoyon bo'ladi. Har bir bolaning yoshi qobiliyatlarni rivojlantirish uchun o'ziga xos shartlarga ega [4]. Masalan, maktabgacha yoshdagi bolalar tillarni o'zlashtirishga moyilligi, qiziqishning yuqori darajasi, fantaziyaning nihoyatda yorqinligi bilan ajralib turadi; katta yoshdagi o'spirin uchun she'riyat va adabiy ijodning turli xil turlari va boshqalar xarakterlidir.

Iqtidor belgilaridagi yosh omilining yuqori nisbiy og'irligi ba'zida iqtidorning ko'rinishini (ya'ni oddiy bola bo'lgan iste'dodning “maskasi”), ma'lum aqliy funksiyalarning jadal rivojlanishi, ixtisoslashuvi shaklida yaratadi. Yosh o'zgarishi ta'sirida ta'lim, madaniy xulq-atvor normalarini o'zlashtira olmaslik, nosog'lam oilaviy muhit va boshqalar ta'sirida bolalarning iqtidorliligi belgilari "pasayishi" mumkin. Natijada, ma'lum bir vaqt davomida ma'lum bir bola ko'rsatgan iqtidorning barqarorlik darajasini baholash juda qiyin. Bundan tashqari, iqtidorli bolani iqtidorli kattalarga aylantirish prognozi bilan bog'liq qiyinchiliklar yuzaga keladi. Bolalar iqtidorining namoyon bo'lishini, ko'pincha, o'qishdan ajratish qiyin (yoki kengroq, ijtimoiylashuv darajasi), bu yanada qulay yashash sharoitlari natijasidir.

Teng qobiliyatli bo'lgan holda, yuqori ijtimoiy-iqtisodiy maqomga ega bo'lgan oilaning bolasi (oila uni rivojlantirishga harakat qilgan hollarda) ba'zi bir faoliyat turlarida shunga o'xshash sharoitlar yaratilmagan bolaga nisbatan yuqori yutuqlarni ko'rsatishi aniq. Muayyan bolani iqtidorli deb baholash, asosan, shartli hisoblanadi. Bolaning eng ajoyib qobiliyatlari uning kelajakdagi yutuqlarining bevosita va yetarli ko'rsatkichi emas. Bolalikda namoyon bo'lgan iqtidorlilik alomatlari, hatto, eng qulay ko'rinadigan sharoitlarda ham asta-sekin yoki juda tez yo'q bo'lib ketishi mumkin. Ushbu holatni hisobga olish iqtidorli bolalar bilan amaliy ishlarni tashkil etishda, ayniqsa, muhimdir [4].

O'qituvchi tomonidan iqtidorli bolalarni aniqlashda o'quvchilar orasidagi iqtidorning rivojlanishi darajasini, iqtidorning turli faoliyat doirasida amalga oshirish xususiyatlarini, bola rivojlanishining potensial imkoniyatlarini differensiatsiya (tabaqalashtirish) qilish talab etiladi. Agar o'quvchi barcha berilgan topshiriqlarni osonlik bilan bajarsa, unda mantiqiy tafakkur, kuzatuvchanlik, mustahkam xotira, barcha vazifalarga qiziquvchanlik, o'z fikrini tushuntira olish, dasturiy amallarni bajara olishi, dunyoqarashining kengligi – bularning barchasi unda bilish jarayonlarining yuqori darajada rivojlanganligi va o'qituvchi tomonidan yetarli darajada e'tibor berish kerakligini talab etadi. Iqtidorli bola quyidagi xususiyatlarni ham o'zida mujassam etadi: ijodiy, original fikrga ega; biror dasturni mukammal bilishga nisbatan cheksiz intilish va qiziquvchanlik; ko'p hollarda o'z tengdoshlaridan mustaqilligi bilan ajralib turadi, o'qituvchi bilan muloqotga intiladi.

O'qituvchilarni ba'zida ayrim o'quvchilarning o'z tengdoshlariga o'xshamasligi, o'quvchida o'ta qiziquvchanlik, bilishga katta ishtiyoq xavotirga soladi. O'quvchining xatti-harakatlari qat'iy va noan'anaviy bo'lsa, masalan, -Nimaga?, -Nima uchun? kabi savollarni ko'p bersa, ba'zida o'qituvchi bu savollarga javob berishga qiynalsalar, o'quvchilarga tanbeh berishlari va hattoki, uni jazolashlari mumkin. Bunday holatlarda o'qituvchilar o'quvchidagi ijodiy imkoniyatlarni rivojlantirish o'rniga uni so'ndiradilar. O'quvchilarning iqtidorini rivojlantirishning samarali ishlashini ta'minlovchi pedagogik shart-sharoitlari e'tiborga quyidagicha olinsa, maqsadga muvofiq bo'ladi:

- o‘quvchilarni ijodiy-amaliy topshiriqlar tuzish va yechish ko‘nikmalarining hosil bo‘lishini ta‘minlovchi ijodiy faoliyatga jalb etish;
- o‘quvchilar ijodiy iqtidorining monitoringini olib borish;

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2019-yil 3-maydagi PQ–4306-son Qarori
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 27-iyundagi “Yoshlar – kelajagimiz Davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF–5466-son Farmoni
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustdagi “Yoshlarni ma‘naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta‘lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–3907-son Qarori
4. Милорадова Н.Г. Психология и педагогика: Учебник. – М.: Гардарики, 2006.– 335 с.
5. Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология). – М.: Гардарики, 2006. – 349 с.
6. Обухова Л.Ф. Возрастная психология: Учебник для вузов. – М.: Высшее образование; МГППУ, 2006. – 460 с.